

*П.С. Козелецький**О.М. Данканіч**Дніпропетровська державна
фінансова академія**Розглянуто сучасні проблеми та тенденції розвитку сільського господарства як динамічних зрушень реалізації його виробничого потенціалу. порушено питання щодо адаптації соціально-економічних процесів на селі до ринкових умов їх регулювання.**Ключові слова: аграрна політика, сільськогосподарський сектор економіки, ресурсний потенціал, економічний фактор, природно-ресурсний потенціал.**Українська земля, оспівана у віршах
великого Кобзаря і народних піснях.
Що зробили з тобою сьогодні?
Чому ж вимирає українське село?*

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні відбулася різка зміна пріоритетів аграрної політики розвитку сільськогосподарського виробництва. Якщо на початку ринкових реформ йшлося про переваги спеціалізованого фермерського господарства, що базується на приватній власності на землю, то нині - про повернення до державної підтримки великих товаровиробників у сільському господарстві. І це після 18 років трансформації господарств реального сільськогосподарського сектору економіки в ринкову систему, коли 75% обсягів виробництва вже виготовляється дрібними селянськими господарствами. Негативний характер такої політики полягає в її радикалізмі. Основною причиною невдалих реформ була відсутність будь-якої планової стратегії приведення сільського господарства до системи спеціалізованих ресурсних комплексів, особливо у тваринництві, де нагромадилося найбільше проблем. Виявилось, що ринкова система не може вирішити сукупність завдань відтворення продуктивних сил сільськогосподарської галузі, проблем закупок продукції та соціально-економічного розвитку села [6, с. 62].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку сільського господарства та села завжди були актуальними. Вони знайшли своє відображення, перш за все, у працях такого економіста, як

М.І. Туган-Барановський. У працях сучасних вчених економістів-аграрників розглядаються здебільшого проблеми аграрного виробництва у контексті ринкових вимог до ефективного використання землі, розвитку різних форм господарювання в аграрному секторі у комплексі з реформуванням земельних відносин, особливо на регіональних рівнях. З питань розвитку і функціонування різних організаційно-правових форм в АПК необхідно відзначити наукові праці М.Й. Маліка, О.М. Онищенко, П.Т. Саблука, М.Й. Хорунжого, А. Лисенського, М. Соломка, М. Пугачова та інших. Проте питання соціально-економічного розвитку села та інфраструктури в аграрному виробництві залишаються поки що малодослідженими і недостатньо висвітленими у науковій та спеціальній літературі.

Мета дослідження. На основі динаміки статистичних даних проаналізувати природно-ресурсний потенціал сільського господарства України, показати негативні процеси і тенденції, що відбуваються у сільському господарстві та інфраструктурі села, обґрунтувати напрями удосконалення аграрного виробництва.

Виклад основного матеріалу. Природо-ресурсний потенціал України в сільському господарстві залишається досить вагомим у світі. Потенціал земель, придатних для рільництва, становить 33 млн. га з 41,7 млн. га

всіх угідь. Земельні ресурси за площею орних земель перевищують земельні ресурси ряду країн ЄС. Аграрна потужність України є ключовим екзогенним фактором розвитку сільськогосподарського виробництва та його інтеграції у світовий економічний простір [6, с. 60].

Починаючи з 1989 р., у балансі поділу території за призначенням земель відбулися істотні зміни, зокрема, площа сільськогосподарських угідь скоротилася з 70,7% у 1990 р. до 63,8% у 2004 р., а частка орних земель - з 80,7 до 75%. Тенденція до скорочення попиту на земельні ресурси в Україні є результатом ринкових трансформаційних процесів в економіці.

Статистика свідчить про те, що, починаючи з 2000 р., виробництво продукції сільського господарства в Україні хоча і стабілізувалося, але порівняно з 1990 р. скоротилося на 80 процентних пунктів. Провідні країни ЄС і США утримували стабільну позицію, а інші країни світу мали зростання виробництва на 20 процентних пунктів.

Середньорічне виробництво зерна в Україні у 1990-2006 рр. становило 33 млн. т, експорт - 3,3 млн., імпорт - 0,9 млн., усього - 31,1 млн. т ресурсів. Фонд споживання хліба, борошна і крупів у перерахунку на зерно становив 8,6 млн. т, фуражний фонд - 15,9 млн. т, насіннєвий - 4 млн. т у середньому на рік. Основна причина стагнації у зерновому господарстві - недосконала система закупок, яка неспроможна глибоко проникати у сферу виробництва, зокрема, підтримувати належний попит на зерно у регіонах, які можуть бути спеціалізованими зонами закупок зерна. Розвиток зернового господарства у 2006 р. не відповідав вимогам національної продовольчої безпеки, економічним інтересам держави та її регіонів [10, с. 201].

Ринок насіння олійних культур, зокрема зовнішній, став стимулятором розширення їх виробництва в Україні, незважаючи на їх ґрунтовиснажливий характер і спадну урожайність. Якщо у базовому 1990 р. було вироблено 2,6 млн. т насіння соняшнику, то у 2000 р. - 3,5 млн., в 2006 р. - 3,1 млн. т. Утримання обсягів виробництва олійних культур забезпечувалося залученням нових додаткових посівних площ, тобто екстенсивним шляхом. Виробництво соняшнику не виправдано зростало, а рапсу і сої - скорочувалося.

Середньорічне виробництво картоплі у 1990 р. - 16,7 млн. т, у 2006 р. - 20,8 млн. т. Продовольчий фонд споживання картоплі у середньостроковій ретроспективі (15 років) становив 6,7 млн. т, або 39,4% відновлюва-

них ресурсів на рік, який є традиційним для населення України. Фонд формувався у розмірі 4,8 млн. т, або 28% ресурсів на рік. Решта балансу картоплі (понад 5 млн. т або 30%) була недоторканим експортним товаром картоплярства України. Скорочення оптового попиту на картоплю призвело до зменшення виробництва в господарствах товарного типу з 4,8 млн. т - 1990 р. до 272 тис. т - 2004 р. або на 94,3%. Посівні площі і виробництво картоплі на 98% розміщено у присадибних і підсобних господарствах населення, що не відповідає суспільним інтересам і вимогам національної продовольчої безпеки. Таким чином, експортний потенціал України у картоплярстві не реалізовано, зокрема, практично припинилося виробництво технічної картоплі в господарствах товарного типу [7, с. 123].

Середньорічне виробництво овочів і продовольчих баштанних культур у середньостроковій ретроспективі було на рівні 6 млн. т, у 1990 і 2006 рр. - 7 млн. т, що відповідає середньому обсягу фонду споживання - 4,9 млн. т, решта балансу виробництва - корми, насіння, втрати. Середній експорт становив 71 тис. т, імпорт - 47 тис. т на рік. Аналіз ретроспективи показує, що овочівництво не матиме стратегічного значення у подоланні кризи.

Вирощування плодів, ягід і винограду в середньостроковій ретроспективі становило 2,1 млн. т, у 1990 р. було вироблено 2,9 млн. т, а в 2006 р. - 1,6 млн. т. Експорт вина та інших виробів з плодово-ягідної сировини становив 94 тис. т у розрахунку на свіжу продукцію, імпорт аналогічних товарів становив 189 тис. т на рік. Проте для окремих регіонів підприємництво у садівництві та виноградарстві є дійсно вигідною галуззю.

Середньорічне виробництво молока у середньостроковій ретроспективі в Україні становило 11,6 млн. т, у 1900 р - 4,5 млн., у 1995 р. - 17,3 млн., у 2000 р. - 12,7 млн., у 2006 р. - 13,8 млн. Суспільні потреби, що формують фонд споживання (14 млн. т на рік), у цьому балансі задовольняються на 75% і ця негативна тенденція продовжується у поточному році. У молочному комплексі утворилося коло проблем, розвиток галузі стримується недостатнім ринковим попитом, а суспільні потреби не задовольняються через високі ринкові ціни на молочні продукти для населення.

Середньорічне виробництво м'яса (забійна вага худоби і птиці) у середньостроковій ретроспективі становило 2,1 млн. т, у

1990 р. - 4,4 млн., у 1995 р. - 2,3 млн., у 2000 р. - 1,7 млн., у 2006 р. - 1,6 млн. т, що створило загальну негативну тенденцію. Середньорічний експорт худоби, м'яса і м'ясних виробів (у перерахунку на м'ясо забійною вагою) становив 168 тис. т на рік. Решта балансових ресурсів м'яса надходила на внутрішній ринок та у фонд споживання.

Поголів'я великої рогатої худоби на вирощуванні і відгодівлі зменшилося з 16,2 млн. - 1990 р. до 3 млн. голів - 2006 р., або на 81,5%, свиней - з 19,4 млн. до 6,5 млн., або на 66,5%, овець і кіз - з 8,4 млн. до 1,8 млн., або на 78,6%, птиці - з 246 млн. до 153 млн. голів, або на 37,8%. Процеси деструкції продуктивних сил тваринництва в Україні характеризуються випереджальними темпами реалізації худоби і птиці на м'ясо над приростом виробництва, зокрема, вирощування тварин живою масою.

Середньорічне виробництво яєць в Україні у середньостроковій ретроспективі становило 577 тис., експорт - 5 тис., інкубація для відтворення поголів'я птиці для споживання - 529 тис. на рік [9, с. 55].

Ефективний розвиток тваринництва базується на самостійності галузі та впровадженні таких проектів, які балансують виробництво на високому рівні продуктивності, а тому не потребують дотацій. Ключовим є визначення шляхів успішного вирішення для країни проблеми кормових протеїнів (білка) для формування ринку кормових ресурсів. Високотехнологічний розвиток сільського господарства мають забезпечити інвестиційні надходження у сферу виробництв біодобрив, засобів захисту рослин і тварин, обладнання для глибокої переробки рослинної та тваринної продукції, сучасні технології зберігання сільськогосподарської продукції [1, с. 18].

Пошук нової парадигми розвитку сільського господарства в Україні відбувається в умовах, коли розвинуті країни ЄС, США та Канада є традиційними конкурентами на світових ринках продовольства. Ці країни обіцяють скоротити державну підтримку фермерів лише у середньостроковій перспективі. У цей період стара ліберальна політика стосовно села в Україні є згубною. Не можна ігнорувати тезу економічної теорії та багаторічної практики про те, що сільське господарство - проблемна галузь, яка функціонує в умовах нестабільності та економічної незбалансованості. Причинами нестабільності є, по-перше, наслідки дії природно-кліматичних і біологічних факторів, а по-друге - низька еластичність попиту та пропозиції на ринках продо-

вольства, що посилює коливання обсягів виробництва і доходів сільськогосподарських товаровиробників [4, с. 68].

Нова українська парадигма розвитку має враховувати переваги запровадження ліберальної ринкової системи СОТ, уникаючи загроз від зміни параметрів розвитку сільського господарства. Інноваційний розвиток сільського господарства країни є можливим виключно на шляху до вступу у СОТ і світової ринкової ціни на продукцію сільського господарства і продовольство.

Визнаним постулатом повинен бути той факт, що сільське господарство є пріоритетним у двох напрямках: як сфера регіональної економіки, де реалізується зайнятість селян, вилучаються факторні доходи (зокрема, доходи економічно активного населення у формі прибутку або оплати праці та доходи рентного походження власників сільськогосподарських угідь і ресурсів); як сфера соціально-економічного розвитку середовища проживання селян (зокрема, розміщення закладів освіти, побуту, охорони здоров'я, культури, рекреації тощо).

У новій парадигмі розвитку особливо цінним є запровадження системи ринкового розподілу ціни за факторами виробництва: залучених коштів і фізичного капіталу; людського капіталу подвійного гатунку - фізичної та розумової праці; кількості та якості ресурсів сільського господарства (природно-кліматичних, земельних, біологічних об'єктів у тваринництві). Фінансування інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств за новою парадигмою є результатом торгівлі, а державна підтримка має реалізовуватися лише на рівні спеціальних програм на селі - таких, як підготовка спеціалістів, керівників фермерських господарств; підтримка молодіжних програм розвитку підприємства; формування міжгалузевих і секторних організацій з інтеграції та структуризації виробництва тощо.

Відновлення фізичного капіталу у тваринництві за новою парадигмою є пріоритетним напрямом розвитку сільського господарства. Державна політика має бути спрямована на використання ефективних моделей господарювання і радикального підвищення продуктивності худоби, що при стабільності закупівельних цін на молоко пропорційно підвищить окупність утримання худоби. Для реалізації такої стратегії необхідно стимулювати розвиток нових спеціалізованих підприємств товарного тваринництва.

Нова парадигма розвитку має розглядати ринок землі як рух у напрямі пошуку

ефективного господаря. Але процес націоналізації ресурсів сільськогосподарського виробництва повинен бути невідворотним для порушників суспільних вимог до рівня ефективності, платіжної дисципліни з оподаткування і бездоганного використання природного середовища.

Пільги сільському господарству мають бути диференційованими, дотації з бюджету - персоніфікованими (і тільки для підприємств з державним контрольним пакетом акцій). Державна підтримка повинна стосуватися програм розвитку підприємництва на території (шляхового і меліоративного будівництва, землевпорядкування, підготовки кадрів тощо), а не виробництва.

Альтернативним старій парадигмі і політиці ігнорування суспільних інтересів є розвиток повноцінного ринку і конкуренції. Основна проблема розвитку - це формування механізмів ринкового стимулювання виробництва, насамперед належного розподілу суми цін попиту за факторами виробництва і обігу товарів. Державна політика повинна спрямовуватися на відновлення керованості суспільними процесами відтворення продуктивних сил сільськогосподарського виробництва [2, с. 43].

Сільське господарство України має чудові землі, що є позитивним фактором для його конкурентоспроможності та формування продуктивних сил виробництва. Циклічні коливання урожайності можуть нівелюватися через застосування добрив або компенсуватися за допомогою системи ринкових цін.

Сільське господарство є пріоритетним і може формувати експортний потенціал країни. Якщо розвинуті країни ЄС досягли граничних показників у використанні сільськогосподарських ресурсів, то в Україні "працює" менше ніж половина власного потенціалу, що свідчить про значні резерви розвитку [5, с. 22].

Одним з основних резервів зростання ефективності сільськогосподарського виробництва є формування потужного кадрового потенціалу та вдосконалення управління трудовими ресурсами села. Нині керівники великих, середніх та малих підприємств сільського господарства України дедалі гостріше відчувають потребу у відбудові ефективних систем кадрового менеджменту (таблиця).

Таблиця

ЗАЙНЯТИСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ І ПОЗА МЕЖАМИ СІЛ (ТИС. ОСІБ)			
№ з/п	Показники	Роки	
		1991	2006
1	Особи, що працюють на підприємствах, в установах і організаціях	7680,6	3793,0
2	Особи працездатного віку, зайняті лише в особистих селянських (підсобних) господарствах	н.д.	2637,2
3	Разом зайнятих (п.2+п.3)	7680,6	6506,6
4	З працюючих (п. 2) зайняті		
4.1	- за місцем проживання	5514,8	3249,4
4.2	- поза межами свого населеного пункту	2165,2	1117,9
5	Особи, зайняті поза межами "формального" сектора сільської економіки (п.2+п.4.2)	2 165,2	3257,2
5.1	Їх частка у загальній чисельності зайнятих (п.5:п.3) (%)	28, 2	50,1

Формування трудових ресурсів у сільському господарстві в основному визначається кількома групами чинників:

- рівнем зайнятості економічно активного сільського населення. На жаль, цей показник в Україні щороку скорочується. Різноманітні організаційні, соціально-економічні негаразди в галузі створили передумови значного погіршення зайнятості сільського населення. Так чисельність осіб пенсійного віку перевищує чисельність молоді разом з дітьми від 20 до 30% й поповнення населення за рахунок підростаючого молодого покоління не має під собою демографічного підґрунтя. Таке становище негативно впливає на зайнятість населення безпосередньо в сільськогосподарському виробництві.

- фактором, який істотно впливає на ефективність використання трудових ресурсів, є явне чи приховане безробіття. Кількість зареєстрованих безробітних упродовж січня 2006 р. зросла на 2,1%, у сільській місцевості - на 3,4%, у міській - на 0,7%.

- значною мірою впливає на ефективність використання трудових ресурсів на селі демографічні процеси в суспільстві. Уже багато років приріст населення України від'ємний. Унаслідок такого становища населення країни скоротилося до 46,9 млн. осіб на 01.01.2006 р. проти 51,8 млн. осіб у 1990 р., тобто скорочення за 18 років становить майже 5 млн. осіб [8, с. 12].

Проведене дослідження дає можливість бачити, що забезпеченість сільськогосподарського виробництва робочою силою дуже строката й залежить від територіальної міграції людських ресурсів та механізму регулювання міграційного руху, поліпшення демографічних процесів, подолання безробіття, усунення та недопущення надалі заборгованості з виплати заробітної плати, ліквідації або пом'якшення причин плинності молодих кадрів, створення належних соціально-побутових передумов та інших чинників, які дають кількісну характеристику створення

ресурсів живої праці в сільській місцевості. Кількісні параметри трудового потенціалу нерозривно пов'язані з якісними характеристиками працівників сільського господарства, що має особливе значення для ефективного використання трудових ресурсів. Абсолютний розмір та статеві-віковий склад працівників, стан їхнього здоров'я, освіта, професійно-кваліфікаційна мобільність, трудова активність, виробнича підготовка, набутий професійний досвід тощо характеризують кількісні та якісні параметри трудового потенціалу [3, с. 61].

Трудові ресурси на селі є найважливішою складовою сукупного виробничого потенціалу в галузі. Тому для відродження українського села необхідні невідкладні заходи, що мають бути спрямовані вже сьогодні на формування й ефективно використання кадрового потенціалу в умовах реформування та становлення ринкових відносин в АПК [9, с. 56].

Висновки. На наш погляд, у першу чергу необхідно:

- на всіх рівнях управління розробити програми соціально-економічного розвитку сільських територій, які б включали насамперед відбудову сільської інфраструктури, спрямовану на поліпшення життя селян. Це будівництво закладів освіти, охорони здоров'я, культури, об'єктів побутового обслуговування населення. Усе це, безумовно, сприятиме підтримці молодих сімей, стимулюванню підвищення народжуваності і зниженню смертності на селі;

- консолідація зусиль сільськогосподарського сектору та державного управління у напрямі відродження села, законодавчої підтримки сільськогосподарського виробника, сприятиме становленню та розвитку сільського господарства;

- введення міжнародних стандартів у сільськогосподарському виробництві дасть поштовх для виходу галузі на більш високий рівень розвитку міжнародної торгівлі та утвердження її конкурентоспроможності відносно імпортованих товарів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Інновації як фактор випереджального розвитку України // Персонал. - 2006. - № 6. - С. 16-24.
2. Інформаційне забезпечення управління розвитком інноваційного потенціалу державних підприємств // Актуальні проблеми економіки. - 2006. - № 10. - С.37-44.
3. Мотивація праці в сільському господарстві через категорію людського капіталу // Економіст. - 2006. - № 3. - С. 60-61.
4. Організаційно-правові форми господарювання сільськогосподарських товаровиробників // Формування ринкових відносин. –2006. - № 9. - С. 64-72.
5. Оцінка впливу малого підприємства на соціально-економічний розвиток сільського господарства // Держава та регіони. - 2007. - № 2. - С. 21-24.
6. Оцінки наслідків реформування сільськогосподарських підприємств // Економіка України. - 2007. - № 6. - С.59-68.
7. Сільське господарство у 2005 році. Статистичний бюлетень/ Держкомстат України; Головне управління статистики у Дніпропетровській області. – Дніпропетровськ. - 2006. - С. 234.
8. Соціально-економічні фактори формування та ефективного використання трудових ресурсів на підприємствах сільського господарства // Україна: аспекти праці. - 2006. - № 8. – С.9-14.
9. Структурний розвиток сільського господарства України // Економіка України. - 2006. - № 12. - С. 54-61.
10. Формування та розвиток інфраструктури ринку зерна // Держава та регіони. - 2006. - № 3. - С. 199-204.